

Юрген Габермас

(нар. 1929 р.) – один із найвидатніших німецьких філософів, соціологів і політичних мислителів ХХ ст. Представник «другого покоління» теоретиків франкфуртської школи. У 1961–1964 рр. – викладач філософії у Гайдельберзі. З 1964 р. – професор філософії та соціології університету у Франкфурті-на-Майні. З 1971 р. – директор Інституту М. Планка з вивчення умов життя науково-технічного світу в Штанберзі. У центрі його уваги – методологія соціального пізнання, теорія демократії і громадянського суспільства, права. Ядром філософії Габермаса є концепції «універсальної прагматики», «дискурсу» та «комунікативної етики» як передумов і умов раціонального волеутворення, що виступає змістом демократичного процесу. За допомогою цих концепцій філософ обґрунтовує дві головні тези: 1) про можливість раціонального розрізнення перекручених і неспотворених форм комунікації; 2) про можливість раціонального консенсусу щодо норм і цінностей, що дозволяє здійснювати демократичне волеутворення.

Основні праці: *«Технології та наука як ідеологія»* (1968), *«Політика, мистецтво, релігія»* (1978), *«Залучення іншого. Нариси політичної теорії»* (1996) та ін.

V. Що таке «Деліберативна політика»?

9. Три нормативні моделі демократії

У нижченаведеному я зачіпаю «ліберальне» і «республіканське» розуміння політики в їх ідеально типовому загостренні, – сьогодні у Сполучених Штатах цими виразами позначають дві сторони в суперечці, розв'язаної так званими комунітаристами. Слідуючи за Ф. Майкл-Маном, я спочатку опишу обидві полемічно протиставленні моделі демократії, маючи на увазі концепт громадянина держави, поняття права і природу процесу формування політичної волі громадян, щоб у другій частині, спираючись на критику етичної перевантаженості республіканської моделі, розвинути третю, а саме процедуралістичну концепцію, за

якою я хотів би закріпити найменування «деліберативної політики».

Вирішальною відмінністю тут є розуміння ролі демократичного процесу. Згідно з «ліберальними» поглядами, останній виконує завдання програмування держави в інтересах суспільства, причому держава уявляється як апарат публічного управління, а суспільство – як система структурованого ринковим господарством спілкування приватних осіб та їх суспільної праці. При цьому політика (в значенні формування політичної волі громадян) виконує функцію фокусування і проведення в життя приватних інтересів суспільного призначення, на противагу державному апарату, який спеціалізується на адміністративному застосуванні політичної влади в колективних цілях.

Згідно з «республіканськими» поглядами, політика не розчиняється в такого роду функціях; швидше, вона конститутивна для процесу соціалізації в цілому. Політика розуміється як форма рефлексії над життєвим контекстом моралі. Вона утворює те середовище, в якому природно виниклі члени солідарних спільнот усвідомлюють свою зумовленість один одним і як громадяни держави з власної волі і свідомо розвивають задалегідь виявлені відносини взаємного визнання, утворюючи асоціацію вільних і рівних носіїв прав. Тим самим ліберальна архітектура держави і суспільства зазнає суттєві зміни. Поряд з ієрархічною регулятивною інстанцією верховної державної влади і децентралізованою регулятивною інстанцією ринку, тобто разом з адміністративною владою та власним інтересом у ролі третього джерела суспільної інтеграції виступає солідарність.

Таке горизонтальне формування політичної волі, спрямоване до взаєморозуміння або до досягнення в ході комунікації консенсусу, що розглядається як генетично, так і нормативно, повинно навіть користуватися перевагою. Для практики громадянського самовизначення приймається автономний незалежний від публічного адміністрування та приватного економічного повідомлення базис, що оберігає політичну комунікацію від поглинання державним апаратом і від уподібнення ринкової структури. У республіканській концепції політична громадськість і, як її основа, громадянське суспільство отримують

стратегічне значення. Вони покликані забезпечувати практиці взаєморозуміння громадян держави її інтеграційну силу і автономію. Від'єднання політичної комунікації від економічного співтовариства відповідає возз'єднання адміністративної влади з владою комунікативною, що виникає в ході формування громадської думки та політичної волі.

З двох конкуруючих підходів впливають і різні наслідки:

а) Перш за все, розрізняються два концепти громадянина держави. Згідно з ліберальними переконаннями, статус громадян визначається сукупністю суб'єктивних прав, якими вони володіють відносно держави й інших громадян. Будучи носіями суб'єктивних прав, громадяни користуються захистом держави, поки переслідують свої приватні інтереси в межах, окреслених законом, і захистом від державного втручання, коли воно перевищує зумовлену законом міру. Суб'єктивні права – права негативні; вони надають простір вибору, в рамках якого суб'єкти права позбавлені від зовнішнього примусу. Політичні права володіють такою ж структурою: вони дають громадянам держави можливість так проявити свої приватні інтереси, щоб через голосування, утворення парламентських об'єднань і формування уряду могли нарешті з'єднатися з приватними інтересами інших осіб і сформувати політичну волю, що впливає на адміністрацію. Таким чином, громадяни, у своїй ролі громадян держави, можуть здійснювати контроль за тим, чи здійснює держава свою владу в інтересах громадян суспільства.

Згідно з республіканськими поглядами, статус громадян не визначається за зразком негативних свобод, якими ті можуть користуватися як приватні особи. Права громадян держави, в першу чергу, права на участь у політичному житті і на політичну комунікацію, тобто, скоріше, позитивні свободи. Вони гарантують не свободу від зовнішнього примусу, але участь у суспільній практиці, через здійснення якої громадяни тільки і можуть стати тими, ким вони прагнуть бути – політично відповідальними суб'єктами співтовариства вільних і рівних. У цьому контексті політичний процес служить не тільки контролем за діяльністю держави з боку громадян, що вже завоювали попередню автономію в ході здійснення своїх приватних прав, а й дополітичних свобод. Не відіграє він і ролі шарнірного з'єднання, що сполучає державу і суспільство, бо демократична державна влада за своїм

походженням взагалі не є силовою владою. Вона походить, швидше, з влади, породжуваної комунікативними засобами в практиці самовизначення громадян держави, і отримує легітимність за рахунок того, що захищає цю практику за допомогою інституціалізації публічної свободи.

Виправдання існування держави полягає в першу чергу не в охороні рівних суб'єктивних прав, але в забезпеченні відкритого для всіх процесу формування громадської думки та волі, в ході якого вільні та рівні громадяни досягають взаєморозуміння щодо того, які цілі та норми представляють спільний для всіх них інтерес. Тим самим від громадянина республіканської держави потрібно більше, ніж постійна орієнтація на власний інтерес.

б) У полеміці проти класичного поняття правового суб'єкта як носія суб'єктивних прав дають про себе знати розбіжності щодо самого поняття права. У той час як за ліберальними поглядами значення правопорядку полягає в тому, що він у кожному окремому випадку дозволяє встановити, які права належать тим чи іншим індивідам, за республіканськими поглядами ці суб'єктивні права зобов'язані собою якомусь об'єктивному правопорядку, який робить можливою і одночасно гарантуючою цілісністю рівноправ'я, автономії та ґрунтується на взаємній повазі спільного життя. У першому випадку правопорядок конструюється виходячи із суб'єктивних прав, у другому – першість віддається його об'єктивно-правовому змісту.

Ці вибудовані в дихотомії поняття не стосуються, однак, інтерсуб'єктивності змісту правових норм, що вимагають обопільного дотримання прав і обов'язків у симетричних відносинах взаємного визнання. Концепт права, що приписує цілісності окремої особи та її суб'єктивним правам ту ж вагу, що і цілісності спільноти, в рамках якої окремі особи тільки і можуть взаємно визнати один одного як індивідів і членів цієї спільноти, все ж таки приходить у зіткнення з республіканським концептом. Останній прив'язує легітимність законів до демократичної процедури їх породження і, таким чином, зберігає внутрішній зв'язок практики самовизначення народу і безособового панування законів: «Для республіканців права в кінцевому рахунку не що інше, як обмеження панівної політичної волі, в той час як для лібералів деякі з прав завжди засновані на «вищому законі», встановлюваному розумними аргументами чи одкровенням, що

знаходяться за межами політики... У республіканському розумінні переслідувана спільнотою мета, загальне благо, істотним чином полягає в успішному здійсненні зроблених нею політичних спроб визначити, заснувати, привести у виконання й надалі підтримувати ряд прав, яку найкраще узгоджуються з умовами та звичаями цієї спільноти, тоді як у розумінні лібералів, навпаки, засновані на вищому законі права забезпечують існування зовнішніх щодо них структур і належне приборкання влади, роблячи це так, щоб плюралістичне переслідування інтересів, що розходяться і конфліктують між собою, виявилось задоволеним, наскільки це можливо».

Виборче право, що інтерпретується як позитивна свобода, стає парадигмою для всіх прав взагалі, не тільки тому, що воно конститутивне для політичного самовизначення, але й тому, що з нього стає зрозуміло, яким чином включеність в співтовариство рівноправних громадян пов'язана з індивідуальним правом на автономні репліки і на заняття власних позицій.

в) Різні способи концептуалізації права і ролі громадянина держави є проявом більш глибокої розбіжності щодо природи політичного процесу. Згідно з ліберальним переконанням, політика є, по суті, боротьбою за ті позиції, володіння якими дозволяє розпоряджатися адміністративною владою. Процес формування громадської думки та політичної волі у громадськості та в парламенті визначено конкуренцією стратегічно діючих колективних акторів у боротьбі за збереження або завоювання владних позицій. Успіх вимірюється схваленням, що виявляють громадяни на адресу тих чи інших осіб і програм, і визначається за кількістю голосів виборців. Віддаючи свої голоси, виборці висловлюють свої уподобання. Рішення, прийняті ними в ході виборів, мають ту ж структуру, що і акти вибору, які здійснюють суб'єкти ринку, орієнтовані на досягнення успіху. Вони ліцензують доступ до владних позицій, за які ведуть суперечку політичні партії. Структура голосування «на вході» і отримання влади «на виході» відповідає одному і тому ж зразку стратегічної дії.

Згідно з республіканськими поглядами, формування громадської думки й політичної волі в публічній сфері та парламенті підпорядковується не структурі ринкових процесів, але самобутній структурі публічної комунікації, орієнтованої на досягнення взаєморозуміння. Для політики в значенні практики

громадянського самовизначення парадигмою є не ринок, а діалог. З цієї точки зору між комунікативною владою, яка у вигляді сформованої в дискурсі думки більшості виникає з політичної комунікації, і адміністративною владою, яка належить державному апарату, існує структурна відмінність. Навіть партії, що борються за доступ до владних позицій у державі, змушені приймати деліберативний стиль і враховувати своєрідність політичного дискурсу: «Деліберативність... вказує на прийняття певної установки, спрямованої на соціальне співробітництво, а саме встановлення відкритості, готовності слухати розумні аргументи, що супроводжуються заявами інших осіб так само, як своїм власним. Деліберативне середовище надає можливість для сумлінного обміну думками, – у тому числі для того, щоб його учасники відзвітували, як кожен з них сам розуміє свої життєві інтереси, – ... коли в тому чи іншому рішенні, якщо воно приймається, виражається якесь узагальнене судження».

Ми порівняли між собою дві моделі демократії, які стали сьогодні, перш за все в США, предметом дискусії між так званими комунітаристами і «лібералами». Республіканська модель має свої переваги і недоліки. Її перевагу я вбачаю в тому, що вона дотримується радикально-демократичного значення самоорганізації суспільства шляхом об'єднання громадян у ході комунікації і не зводить колективні цілі лише до укладання «угоди» між протилежними приватними інтересами. Недолік мені ж бачиться в тому, що вона занадто ідеалістична і ставить демократичний процес у залежність від чеснот громадян держави, орієнтованої на досягнення загального блага. Адже політика полягає не тільки, і навіть не в першу чергу, у розгляді питань етичного само-розуміння. Помилка полягає в етичному звуженні політичного дискурсу. Хоча, дискурси само-розуміння і складають важливу частину політики.

Емпіричну опору поняття деліберативної політики отримує лише в тому випадку, якщо ми враховуємо різноманіття форм комунікації, в яких спільна воля утворюється не тільки на шляху етичного само-узгодження, але і за рахунок врівноваження інтересів та досягнення компромісу, за рахунок ціле-раціонального вибору засобів, морального обґрунтування та перевірки на юридичну несуперечливість. При цьому обидва типи політики, ідеально-типово протиставлені Майклманом, можуть

взаємопроникати та доповнювати один одного. Якщо відповідні форми комунікації в достатній мірі інституціоналізовані, то діалогічна та інструментальна політики за допомогою засобів деліберативності можуть досягти сполучення. Все питання, таким чином, полягає в комунікативних умовах і в процедурах, які надають і інституціоналізованому формуванню громадської думки і політичної волі його легітимну силу. Третя модель демократії, яку я хотів би запропонувати, ґрунтується саме на умовах комунікації, при яких політичний процес передбачає для себе досягнення розумних результатів, оскільки в цьому випадку він у всій своїй широті здійснюється в деліберативному модусі.

Якщо ми робимо поняття процедури деліберативної політики нормативно змістовним ядром теорії демократії, то виникають відмінності і стосовно республіканської концепції держави як моральної спільноти, і стосовно ліберальної концепції держави як вартового економічного співтовариства. Порівнюючи три зазначені моделі, я виходжу з того виміру політики, який до цих пір цікавило нас перш за все – з демократичного формування громадської думки і політичної волі, що виявляється у загальних виборах і в парламентських постановах.

Згідно з ліберальними переконаннями, цей процес здійснюється виключно у формі компромісу інтересів. При цьому правила формування компромісу, покликані забезпечувати чесність результатів загальністю і рівністю виборчого права, показовістю складу парламентських об'єднань, їх регламентом і т. д., обґрунтовуються ліберальними принципами державного ладу. Згідно з республіканськими поглядами, демократичному формуванню політичної волі, навпаки, слід здійснюватися у формі етичного самоузгодження; при цьому деліберативність змістовно може опертися на усталений в культурі фоновий консенсус громадян, що відновлюється в ритуалізованих спогадах про акт заснування республіки.

Теорія дискурсу сприймає елементи обох сторін та інтегрує їх у понятті ідеальної процедури наради та прийняття рішень. Ця демократична процедура встановлює внутрішній зв'язок між переговорами, дискурсами само-узгодження і справедливості та обґрунтовує припущення, що за таких умов досягаються розумні та відповідно чесні результати. Тим самим практичний розум повертається із сфери універсальних прав людини або конкретної

моральності певної спільноти у сферу тих дискурсивних правил і форм аргументації, що запозичують свій нормативний зміст з базису значущості орієнтованих на взаєморозуміння дії, в кінцевому результаті – зі структури мовної комунікації.

Даним структурним описом демократичного процесу задається шлях нормативної концептуалізації держави і суспільства. Передбачається виключно публічне адміністрування такого типу, що склалося на початку Нового часу з виникненням європейської системи держав і отримало розвиток у функціональному сполученні з капіталістичною системою панування. Згідно з республіканськими поглядами, формування політичної думки та волі громадян утворює засіб, яким суспільство конститується як політично влаштоване ціле. Суспільство знаходить свій центр у державі, бо суспільне ціле усвідомлює себе цілісністю і за допомогою колективної волі громадян впливає на самого себе в практиці політичного самовизначення громадян. Демократія рівносильна політичній самоорганізації суспільства. Звідси виникає розуміння політики, полемічно спрямоване проти державного апарату. Політичні твори Ханни Арендт можуть вказати напрямок головного удару по республіканській аргументації: на противагу громадянському приватизму деполітизованого населення і на противагу отриманню легітимності за рахунок одержавлених партій слід до такого рівня оживити діяльність політичної громадськості, щоб відновлена спільнота громадян змогла (знову) присвоїти державну владу, що отримала бюрократичну самостійність, у формах децентралізованого самоврядування.

Згідно з ліберальними переконаннями, функція демократичного формування волі полягає виключно в легітимізації здійснення політичної влади. Результати виборів – це ліцензія на прийняття урядової влади, в той час як уряд зобов'язаний виправдовувати вживання цієї влади перед громадськістю та парламентом. Згідно з республіканськими поглядами, демократичне формування волі володіє істотно більш сильною функцією – конституювати суспільство як політичне ціле та кожними черговими виборами підтримувати живий спогад про цей акт утворення. Уряд завдяки виборам між конкуруючими командами керівників не тільки наділяється практично необмеженими повноваженнями, але і програмно націлюється на проведення певної політики. Будучи, швидше, комісією, ніж державним органом, він становить частину

керуючого самим собою політичного цілого, а не вершину державної влади, що займає особливе становище.

Хоча нормативне саморозуміння деліберативної політики вимагає для правової спільноти дискурсивного модусу соціалізації, проте останній не охоплює собою цілісність всього суспільства, до складу якого входить влаштована за принципами правової держави політична система. Навіть у відповідності з власним саморозумінням деліберативна політика залишається складовою частиною складного суспільства, яке як цілісність не піддається нормативному розгляду теорії права. З цієї позиції дискурсивно-теоретичне трактування демократії долучається до дистанційованого суспільствознавчого розгляду, для якого політична система не є ні вершина, ні центр, ні тим більше структуроутворюючою моделлю суспільства, але одна із систем дії поряд з іншими.

10. Про внутрішній взаємозв'язок правової держави і демократії

Хоча слова «право» і «політика» ми нерідко вимовляємо поруч, з іншого боку ми звикли бачити право, правову державу та демократію предметами різних дисциплін: юриспруденція вивчає право, політична наука – демократією, а правова держава першою розглядається з нормативної точки зору, другою – з емпіричної. Науковий поділ праці не зникає і тоді, коли юристи приступають до вивчення, по-перше, права і правової держави, по-друге, процесу формування політичної волі в державі з демократичним устроєм або коли представники соціальних наук в особі соціологів права цікавляться правом і правовою державою, а в особі політологів – демократичним процесом. Правова держава і демократія здаються нам зовсім різними об'єктами.

1. Формальні якості сучасного права. З часів Локка, Руссо і Канта не тільки у філософії, але і в дійсності політичного ладу західних суспільств поступово утвердився концепт права, який змушений одночасно враховувати позитивний і в той же час гарантуючий свободу характер примусового права.

Навіть конституційні норми схильні до змін, і навіть базові норми, самої конституцією проголошені незмінними, поділяють долю всіх норм позитивного права, опиняючись під загрозою відміни у разі, наприклад, зміни правлячого режиму. Доки існувала

можливість користуватися релігійним або метафізично обґрунтованим природним правом, кругообіг тимчасовості, до якого залучено позитивне право, можна було зупинити мораллю.

3. До опосередкування народного суверенітету і прав людини. Не дивно, що теорії розумного права відповідають на питання про легітимізацію, з одного боку, посиленням на принцип народного суверенітету і, з іншого – вказівкою на гарантоване правами людини панування закону. Принцип народного суверенітету проявляється у правах на комунікацію і на участь, які забезпечують публічну автономію громадян держави, панування закону – у тих класичних основних правах, що гарантують приватну автономію громадян суспільства. Таким чином, право легітимізується як засіб рівномірного забезпечення приватної та публічної автономії.

Права людини, які роблять можливим здійснення народного суверенітету, не можуть бути накладені на цю практику як обмеження ззовні. Однак це міркування безпосередньо очевидне лише для політичних громадянських прав, тобто прав на політичну комунікацію і на участь у політиці, які забезпечують здійснення політичної автономії, але не для класичних прав людини, які гарантують приватну автономію громадян. Тут ми, в першу чергу, маємо на увазі фундаментальне право на максимально можливу міру рівних суб'єктивних свобод дій, але також і основні права, що конституюють статус громадянина держави, так само як і всеосяжну охорону індивідуальних прав. Ці права, покликані кожному гарантувати в цілому рівні шанси при здійсненні своїх життєвих цілей, мають внутрішню цінність, яка в будь-якому разі не зводиться до їх інструментальної цінності для формування демократичної волі.

4. До відношення приватної та публічної автономії. Права людини, мабуть, ще можуть бути морально обґрунтованими, але їх неможливо так би мовити патерналістично накинути на суверена. Адже ідея правової автономії громадян вимагає, щоб адресати права одночасно мали можливість сприймати себе як її авторів. Якби засновники демократичного ладу вже заздалегідь виявляли права людини, подібно моральним фактам, щоб тільки додати їм позитивний характер, то це суперечило б даній ідеї. З іншого боку, не слід випускати з уваги, що у громадян в їх функції законодавців вже немає вибору в засобах, якими вони тільки й могли б здійснювати свою автономію. У законотворення вони беруть участь

лише як суб'єкти права; вони вже не в змозі розпоряджатися тим, якою мовою їм скористатися. Демократична ідея самозаконотворення змушена створювати собі авторитет засобами самого права. Але якщо комунікаційні передумови, за яких громадяни у світлі принципу дискурсу оцінюють, чи є легітимним право, ними встановлене, зі свого боку, повинні бути інституціалізовані – у вигляді політичних громадянських прав, то необхідно, щоб був доступний правовий код як такий. Однак для встановлення цього коду потрібно затвердити статус правових суб'єктів, які, будучи носіями суб'єктивних прав, належать добровільній асоціації носіїв прав і в разі потреби ефективно відстоюють свої правові претензії. Немає взагалі ніякого права без приватної автономії правових суб'єктів. Отже, без основних прав, які гарантують приватну автономію громадян, не було б і засобів для правової інституціалізації тих умов, за яких громадяни у своїй ролі громадян держави могли б використати свою публічну автономію.

Тут проявляється інтуїція, згідно з якою, з одного боку, громадяни держави можуть лише в тому випадку адекватно використати свою публічну автономію, якщо вони на достатньому рівні незалежні на базі рівномірного забезпечення приватної автономії, і що вони, однак, лише в тому випадку можуть регулювати свою приватну автономію, зберігаючи можливість досягнення консенсусу, якщо вони адекватно вживають свою політичну автономію.

Цей внутрішній взаємозв'язок правової держави та демократії був досить довго прихований з вини конкуренції між правовими парадигмами, які панували до цього дня. Ліберальна правова парадигма сприймає лише інституціалізоване засобами приватного права – перш за все правами на приватну власність і на договірну свободу – економічне співтовариство, кероване спонтанним впливом ринкових механізмів. Це «приватноправове суспільство» пристосоване до автономії суб'єктів права, які, будучи учасниками ринку, більш-менш раціонально слідує власним життєвим планам. З цим з'єднується нормативне очікування, що соціальна справедливість може бути встановлена за рахунок гарантії такого негативного правового статусу, тобто виключно за рахунок виділення сфер індивідуальної свободи. З добре обґрунтованої критики цієї гіпотези виникла модель соціальної держави.

Заперечення очевидне: якщо свобода «можливості володіти і заробляти» гарантує соціальну справедливість, то має існувати рівність «правових можливостей». Але в дійсності із зростанням нерівності економічного впливу, майнового стану та соціальних життєвих умов фактичні передумови рівності шансів у використанні рівним чином розподілених правових повноважень усе більш руйнувалися. Щоб нормативний зміст правової рівності остаточно не обернувся своєю протилежністю, існували приватноправові норми, які повинні були бути, з одного боку, змістовно відособлені, з іншого боку, повинні були бути введені основні соціальні права, що обґрунтовують претензії на більш справедливу частину суспільно виробленого багатства і на більш ефективний захист від суспільно вироблених небезпек.

Однак ця матеріалізація права викликала, зі свого боку, непередбачені побічні наслідки у формі соціально-державного патерналізму. Очевидно, що бажане вирівнювання фактичних життєвих умов і позицій впливу не може призвести до «нормалізуючого» втручання того роду, що передбачували користувачі, у свою чергу, будуть обмежені в можливостях автономної організації життя. У міру подальшого розгортання діалектики правової та фактичної свободи виявилось, що обидві парадигми права в рівній мірі довіряють продуктивістській картині індустріально-капіталістичного економічного співтовариства, яке нібито функціонує так, що очікування соціальної справедливості може бути задоволене за рахунок гарантованого приватноавтономного дотримання тієї чи іншої власної концепції благого життя. І та й інша сторони сперечаються лише про те, чи може приватна автономія бути безпосередньо гарантована правами на свободу, або ж виникнення приватної автономії має бути забезпечено задоволенням претензій на соціальні виплати. Але в обох випадках внутрішній взаємозв'язок між приватною і публічною автономією випускається з поля зору.

Друкується за: Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2001. – С. 381–415.